

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ՀՕՐՈՏՆ ԵՒ ՄՕՐՈՏՆ

(Ազարանգեղոս, էջ 477,

Մխիթար Գօշի Առակք Լ.)

Այս բառերուն ուղղագրութիւնն է նաև հաւրոս և մաւրոս, հօրոս և մօրոս, և որ կը նշանակին անուշահոտ ծաղիկ մը. այս երկու բառերն անբաժանելի են իրարմէ և ունին միեւնոյն իմաստը: Ազարանգեղոս՝ Ս. Գրիգորի Վարդապետութեան մասին իր գրութեան մէջ կը գործածէ այս բառերը ծաղկանց այն հոյլին մէջ զոր կը նկարագրէ մեռելոց յարութեան վարդապետական բացատրութեանց առթիւ՝ երբ մեռելոց յարութեամբ կը պարզուի գեղեցկատես գարուն մը՝ պէսպէս ծաղիկներով պճնազարդուած: Մխիթար Գօշ ևս կը յիշատակէ նոյն բառերը իր Առակներուն մէջ. բաց աստի, հայ ժողովուրդն ալ իր անգիր գրականութեան մէջ պահած է նոյն բառերը և հասկնալի է թէ անոնք շատ հնազոյն ժամանակներէ սկսեալ գործածական են թէ՛ հայ մատենագրութեան և թէ՛ ռամկապետութեան մէջ: Այս բառերուն հնութիւնը չէ որ մեզ կը հետաքրքրէ որքան անոնց իմաստը, որ մեզ յայտնի կ'ընէ այն բարձր քաղաքակրթութիւնը, որուն տիրացած էր հայ ժողովուրդը. և արդէն հայ լեզուի մէջ կը գտնուին բառեր, որոնք հին քաղաքակրթութեան մտքեր կը յայտնեն, բառեր՝ որոնք թէև մեր աչքին այսօր շատ սովորական կ'երևին, բայց հին ժամանակները ունեցած են մեծ նշանակութիւն, բառեր՝ որոնք թէև իրենց բուն նշանակութիւնը գրեթէ լիովին կորսնցուցած են, սակայն իրենց հետքերը թողած են հնագոյն քաղաքակրթեալ ազգերու լեզուաց մէջ, ինչպէս՝ սանսկրիտերէնի, գննտերէնի և յունարէնի, որով ցոյց կուտան հայ ազգին ցեղակցութիւնը այն ազգերու հետ: Հայերէն լեզուն ունի բառեր՝ որ ցոյց կուտան հայ հեթանոսական կրօնի հետ-

քերը, որոնք կ'ապացուցանեն թէ նոյնա-նման հեթանոսական կրօնք մը ունէին Պարսիկներն ալ՝ որ Հայոց դրացիներն էին: այդ կրօնքով աստուածացած էին լոյսը, կեանքը, բարին և այլն, հակառակ խաւարի, մահու, չարի և ապականու-թեան:

Վերև մեր գործածած հօրոսն և մօրոսն բառերն արդարև ծաղիկ մը նշանակութիւնը ունին, բայց էականին մէջ կ'արտայայտեն հայ հեթանոսական մտքի մը իմաստը: Գիտենք թէ լեռներու պահապան բարի ոգիները կը կոչուէին ֆաշ, որ ապացոյց է հայ ժողովրդեան խաշնարածութեան զարգացման, այսպէս ջրերու պահապան և խնամակալ ոգիները կը կոչուէին հօրոս կամ հօրոս, որ մինչև հիմակ կը յիշուին ժողովուրդին մէջ. տունկերու պահապան և խնամակալ ոգիները կը կոչուէին մօրոս կամ մօրոս, այնպէս որ այսօրուան հօրօս մօրօս անունը ոչ թէ ռամկալիս բառախաղ է, այլ դարաւոր հնութիւններէ մնացած, ոչ միայն Հայոց մէջ, այլ և Պարսից և այլ ցեղակից ազգերու մէջ և յառաջ եկած է Զենտական Հաւերուս և Ասիերեսա Ամշասպաններու կոչումէն, որոնք նոյնպէս ջրերու և տունկերու պահապան ոգիներ են եղած. շատ անգամ Զենտավեստայի մէջ Հաւերվասա Ասիերեսաս կը նշանակեն «փայտ և ջուր» (տե՛ս Justi, Hand. D. Zend.)

Հօրոսն և մօրոսն լաւ հասկնելու համար կ'ստիպուինք բացատրութիւն մը տալ. նկատեցինք թէ յիշուած երկու անունները զոյգութիւն ունէին Ամշասպաններու խումբին մէջ, Ամշասպանդը կազմուած է երկու բառերէ, Ամեսա սանսկրիտ լեզուաւ կը նշանակէ «անմահ», իսկ սրամեսա «սուրբ», ասիկա ածանց նշանակութիւն մ'է, բայց ըստ Darmesteterի, մայր գաղափարն է ածուի, զարգացման և կենդանութեան, այսինքն՝ նպաստաւոր ըլլալ ածուի, զարգացման և կենդանութեան: Ըստ Anquetil-Duperronի և Eugène Burnoufi Ամշասպանները կը կոչուին «ընտիր անմահներ»: Ըստ Զրադաշտականութեան, «սուրբ անմահներ»ը Որմիզդի արարածներն են: Ավեստայի համաձայն, Որմիզդ կը նկատուի անոնց հայրը և տէրը: Ամշասպաններու թիւն է վեց կամ եօթը, Որմիզդն ալ անոնց մէջ համարելով:

Ասոնք Դենիմազդէղի կրօնին մէջ կը նկատուին մոտոտեալներ առանց իրականութեան, կամ հրեշտակներ որ Աստուծոյ գահուն առջև կը կենան, իբր մեծ թագաւորին հրամանաց ուշադիր պաշտօնեաներ. ասոնք են Ամշասպանտներու անունները և անոնց նշանակութիւնները.

1. — Vohu-Manô (Յոսրի խորհուրդ), 2. — Acha-Vahichta (Վաւազոյն առաքինութիւն), 3. — Khchathra-Vairya (Յցանկալի տէրութիւն), 4. — Spenta-Armaiti (Վեհմանձն վստահութիւն), 5. — Haurvatât (Աստղ-ջութիւն), 6. — Ameretât (Քանմահութիւն): Ամշասպանտները զանազան էակներու պաշտպաններն են. Վոհու-Մանոյին յանձնուած են օդտակար կենդանիները, Աչա-Վահիշթայի՝ կրակը, Խչաթիրա-Վէրիայի՝ մետաղները, Սքէնթա-Արմայիթի՝ երկիրը, Հաուրվատատ և Ամէրէտատ կը պաշտպանեն ջուրերը և բոյսերը, ինչպէս յիշուեցաւ վերև ալ: Տարւոյն ո՛րէն ամիս, չարթուան ո՛րէն օր, ո՛րէն ծաղիկ մասնաւորապէս ասոնց նուիրուած են:

Զրադաշտականութեան մէջ, մասնաւորապէս Սասանեանց օրով, պաշտամունքի մեծ բաժին մը ունէին Ամշասպանտները: Հայ հեթանոսական կրօնը հեռի չենք կրնար նկատել Ավեստայական կրօնէն, թէ և ինչ ինչ կէտերու մէջ կրօնական իմացումներով անկէ տարբերի, հայ հեթանոսական կրօնին վրայ բացի ասորական և յունական ազդեցութենէ՝ տիրապետած էր նաև իրանական ազդեցութիւնը: Ակնյայտնի պատմական տուիքներ կը հաստատեն թէ Ավեստայական հին վարդապետութեան հետ հայ հեթանոսական կրօնը իր բազմաթիւ ցոյց կուտար թէ կռապաշտութիւնը իրեն բարացուցական կողմն եղած է, քանի որ Զրադաշտականութիւնը հակառակ էր կուսքերու և իսկզբան նոյն իսկ մեհաններու:

Բազդատական լեզուաբանութիւնէն և պատմութիւնէն ապացուցուած ճշմարտութիւն մ'է թէ Հայերը իբր արիական հնագոյն ժողովուրդներէն մին, մեզ յայտնի է թէ՛ իր լեզուով և թէ՛ իր հայրենիքով, և Պարսիկներուն և Մարացիներու և ազգակից եղած է. ուստի այս որոշ պատճառէն կը հետևենք թէ Հայերը կրօնքով և զիջքերով շատ հին ժամանակներէ սկսեալ սերտիւ կապուած էին անոնց հետ: Տոհ-

մային և օտարազգի մատենագիրներու ձեռքով մեզի հասած հնոյն Հայաստանի աւանդութիւնները, ինչպէս նաև կենդանի լեզուին մէջ դտնուած բառերն և զրոյցները կը ցուցնեն թէ Հայերն ալ Իրանեանց նման հնագոյն դարերու մէջ ունէին զրադաշտական վարդապետութիւնը, ոչ սակայն համանման բմբունումներով, և կ'երևի որ Հայաստան Զրադաշտական կրօնի յարած էր Դարեհ Վշտասպեայ օրով, երբ Հայաստան Աքիմէնեան 25 աշխարհներու մէջ էր, ինչպէս կը վկայէ Պերսեպոլիս արձանագրութիւնը:

Մենք տեսնաք վերև որ եօթն օանմահ սուրբերու՝ Ամշասպանտներու վարդապետութեան գոյութիւնը Զրադաշտի կրօնքին մէջ, և մեր Եղիշէ պատմագիրը կը կոչէ զանոնք (էջ 27) խուսք մը եօթներորդայնաւոր: Նոյն Ամշասպանտներէն ումանք անուամբ ծանօթ են մեր մատենագրութեան և աւանդապատութեան մէջ. ինչպէս Acha-Vahichta կամ Areta-Vahishta, և Spanta-Aramaiti, առաջինը ընդունելով իբր վիպական Արշաւազղը և միւսը սպանդարաւիկ, երկիր և զԺոխք նշանակութեամբ: Մեր բազմահմուտ բանասէր ողբացեալ Ամին. Տ. Դուրեան Սրբազան իր «Հայ Հեթանոսական կրօնից Պատմութեան» մէջ (ձեռագիր) գեղեցիկօրէն և հմտօրէն պարզած է Արշաւազղ և Սպանդարաւիկ անուամբ երկու Ամշասպանտներու պարագան, բացատրելով անոնց լեզուաբանական և դիցաբանական իմաստները և կերպարանափոխութիւնները, որ ի յայտ կուգան պատմական և զրուցային տուիքներով: Սպանդարաւիկ և Արշաւազղ բառերը տեսել նաև Յ. Թիրևաքեանի Արխանայ Բառարանին մէջ (էջ 335 և 377):

Վերև յիշուած կրօնից Պատմութեան մէջ սակայն, չեն յիշատակուիր Ե. և Զ. Ամշասպանտները, որոնք են՝ Haurvatât և Ameretât, կամ հայեցի անուամբ՝ Շօրն և Մօրն, թերևս առաքիութիւն թէ հայ ազգիւրները չեն յիշատակած անոնց անունները և չէր կարիքի անդրադառնալ անոնց. բայց նոյն Ամշասպանտներու խորհրդանիշ ծաղիկը նշանակող հօրն և մօրն բառերը հայ լեզուին և հայ առավարդապետութեան մէջ գոյութիւն ունին և թէ հայ ժողովրդեան մէջ վաղեմի օրերէն շրջան ընող անոնց վե-

րարերեալ ծէսերը կ'ապացուցանեն թէ հօրոտ և մօրոտի պաշտամունքը տարածուած էր Հայաստանի մէջ, ինչպէս կը հաստատէ Կ. Կոստանեանց իր Հայոց Հերամնասիան Կրօնը գիրքին մէջ, (էջ 33)։

Այս երկու «սուրբ անմահներ» իրարմէ բաժնել զժուար է. ահա թէ ինչ կը գրէ Spiegel, ասոնց մասին իր իրանական հնութեանց վրայ գրած գիրքին մէջ. «այս երկու անունները, ինչպէս ցոյց կուտայ կազմութիւնը, ի սկզբանէ մտատեսիլ յայտնող բաներ են. Haurvatât բառը ծագմամբ կը նշանակէ ամբողջութիւն. Եասնայ գիրքին մէկ հատուածին նայելով» (ԼԲ. 5) Haurvatât (հօրոտ) ըսելով պէտք է հասկնալ կեանքի բոլոր վայելքներու գաղափարը. և այս պարագան համաձայն կ'ըլլայ Պուտարքոսի, որ Haurvatât կը նշանակէ իրր գիւք ճոխութեան. արդի Փարսիները ընդհանուր եղանակաւ մը նոյնը կը նկատեն իրր գիւք ջուրերու։ Ameretât (մօրոտ) կը նշանակէ անմահութիւն, բայց կ'երևի որ այս բառը ունի նաև երկարակեցութեան նշանակութիւնը. և այս կերպով կատարելապէս կը համապատասխանէ Haurvatâtի (հօրոտի). ան կը յիշուի նաև Պուտարքոսէն»։

Darmesteter այս երկու աստուածութիւններու վրայ ունի կարևոր հրատարակութիւն մը, Haurvatât et Ameretât, essai sur la mythologie de l'Avesta խորագրով, ուր կը գրէ թէ անոնք ջուրերու և բոյսերու ոգիներ են, այս իրողութեան վրայ ան կը պնդէ թէ անոնց առաջին արժէքն է առողջութեան և անմահութեան արժէքը։ Այն դեպքերը, որոնց դէմ այս երկու «սուրբ անմահներ»ը մասնաւորապէս կը պայքարին, կը կոչուին Tauru և Zairica։ Անոնք իրր ջուրերու և բոյսերու ոգիներ կը պայքարին ծարսի և քաղցի դէմ։ Բայց անոնք իրր առողջութեան և երկարակեցութեան ոգիներ լինչէս եղած են ջուրերու և բոյսերու գիւք։ Darmesteter կ'ըսէ, թէ այն պարզ իրողութեամբ որ ջուրերը և բոյսերը կը նկատուին իրր պարզելի առողջութեան և երկարակեցութեան և հեղինակը իրար կը միացէ Ավեստայի այն հատուածները, ուր այս հաւատալիքը յայտնապէս նշանակուած է Ավեստայի մէջ և միւս Ամշասպաններու կողմին նշանակուած են այս երկուքն ալ։

Ավեստայի դեերու վերաբերեալ գրուածն կը հասկցուի թէ՛ Haurvatât կը պայքարի, ինչպէս վերի տողերէն յայտնի եղաւ, Tauruի, իսկ Ameretât՝ Zairicaի դէմ. դեերու անունը կրող այս երկու գինեորէն բաները հայացած են ծարս և քաղց բառերով (տե՛ս Արիանայ Բաւարսի, էջ 369)։

Հօրոտ և Մօրոտ ոգիներուն համար թէ՛ Հայեր և թէ՛ Պարսիկներ մինչև ցարդ պահած են ծիսական սովորութիւններ, Պարսից մէջ Փետրուար ամսոյ վեցերորդ օրը, որ կը կոչուի Մեծ Նէվրուզ («նոր օր»), նուիրուած էր Haurvatâtի, նոյն օրը կը կոչուէր Օր յուսոյ, վասն զի կը կարծուէր թէ երջանկութեան վիճակը այդ օրուան մէջ կը բաշխուէր։ Նոյն օրը իրարու վրայ ջուր կը սրսկէին, վասն զի, կ'ըսէին, այդ օրը նուիրուած էր ջուրերու հրեշտակին։ Հայոց մէջ ալ, դարձան սկիզբը կը կատարուէր նոյն ջուրի ոգիներու մեծ տօնը. նոյն տօնին վերաբերեալ ծիսական վերջամանցութիւններ ցարդ պահուած են Հայոց մէջ։ Հ. Ներսէս վրդ. Սարգիսեան կը նկարագրէ Բաղէշի աղջիկներու կողմէն Համբարձման տօնին առթիւ կատարուած ծիսական տարողութիւն մը, որ շատ կը յարմարի Haurvatât և Ameretâtի ջուրի և բոյսերու ոգիներու պաշտամունքին, նոյն նկարագրութիւնը աշխարհաբարի վերաբերով կը դնենք հոս. «Համբարձման տօնին նախորդ երեկոյն, արևը մարը մտնելէ վերջ, Խօթն աղջիկներ կուժ մը առնելով հետերնին, կ'երթան Խօթն աղբիւրներէ ջուր առնելու համար, և յետոյ կ'երթան այն գետը՝ ուր կը խառնուին Խօթն առուակները. դացած և եկած ժամանակնին անխօս կը մնան. աղբիւրներէն և գետէն ջուր առած միջոցին ջրի ամանին մէջ խճեր կը ձգեն թէ՛ Խօթն աղբիւրներէն և թէ՛ գետէն, և ամանը բերելով կը դնեն պարտէզին մէջ։ Համբարձման օրը, կէս օրին, կը հաւաքուին դրացի կիները և անոնց հետ Խօթն աղջիկները՝ որոնց միոյն կը հապցնեն հարսանեկան զգեստ և կը բոլորուին անոր շուրջը. և իւրաքանչիւր կին՝ ծածուկ կերպով՝ ջուրի ամանին մէջ կը ձգէ նշան մը, մատանի մը կամ ուրիշ բան, իւրաքանչիւրին ըսելով առակաւոր խօսքեր. և հարսնագգեստ աղջիկը նշաններէն մին զուրս կը հանէ և նշանն օրուն

որ է, առականոր խօսքը անոր կը պատ-
շաճեցնեն, իբր զուշակ տպագայ աջող
բախտերու » (տե՛ս Տեղագրութիւնի ի Փոքր
և ի Մեծ Հայս, էջ 245): Բաղէշի կանանց
և աղջկանց այս վաղեմի սովորութիւնը կը
մատնանչէ հայկական հեթանոսական կրօ-
նի ջրի և բոյսի ոգիներուն կամ հրեշտակ-
ներուն տօնը, հայացած հօրտախ և մօրտախ
տօնը, որ պիտի բերէր յոյսը, բախտը և
երջանկութիւնը: Հայ ժողովուրդին, մաս-
նաւորապէս Բաղէշի հայ կանանց և օրի-
որդներուն այս ծիսական սովորութիւնը
հաստատութիւն մ'է թէ հօրտան և մօրտան
գլխաւոր տեղը ունէին հայ հեթանոսական
կրօնի մէջ:

Կրօնից պատմութենէն յայտնի կ'ըլլայ
որ Զրադաշտի հին կրօնքը իր պարզու-
թեան մէջ չէ մնացած. Սասանեանք որ-
քան որ կազմակերպեցին զայն, բայց Մա-
նիի նման աղանդաւորներ խաթարեցին կը-
րօնը. այդ պատճառաւ կը տեսնուի որ Ա-
վեստայի վարդապետութեան Haurvatāt և
Ameretāt երկու ծանօթ հրեշտակապետնե-
րուն վաղնջական նշանակութիւնները փո-
խուեցան, մանաւանդ Պարսից՝ Արաբա-
կան լուծին տակ մտնելէ վերջ. ուստի,
մենք կը դիտենք որ նոյն երկու «անմահ
սուրբեր»ուն իմացումը խանգարուած կեր-
պով ըմբռնուած է, ինչպէս կը տեսնենք,
Դէորդ դպիր Յովհաննէսեան, իբր կախարդ
կը նկարագրէ «Հարութն և Մարութն» իր
Պարսկերէն Բաւարանին մէջ (էջ 244): Իսկ
Հ. Ղ. Ալիշան կը յիշէ (տե՛ս Հայ-Բոսանի,
էջ 381) Պարսից մէջ լսուած աւանդութիւն
մը՝ որուն համաձայն Արութ և Մարութ եր-
կու հրեշտակները, փոխանակ մարդը միտի-
թարելու, կը հետեին այն հեշտաւէր մար-
դոց՝ որ կը յիշուին Ս. Գիրքին մէջ (Մեհդ.
Զ. 5): Մ. Դ. Թաղիադեանց Վ. Ա. ևս իր
Սու և Սօնդիպի փոքրիկ վէպին ծանօթու-
թեանց մէջ (էջ 58) Հարութ և Մարութ
հրեշտակները կը նկատէ իբր ուսուցիչ եր-
գերու ներդաշնակութեան զոր կը սորվեց-
նեն Աստղիկ զիցուհիին:

Ինչպէս յայտնի է մեր եկեղեց. պատ-
մութենէն, Հայ Բրիտաննէութիւնը՝ հեթա-
նոսական կրօնը ջնջելու իր բոլորանուէր
ջանքերուն և մեծագոյն արդեանց հակա-
ռակ, նոյն կրօնքը քրիստոնէութեան
սկզբնաւորութենէն շատ դարեր վերջն ալ,

ժողովրդային այլեայլ խաւերու մէջ յարա-
տեւեց, և մինչև ցայսօր ալ նոյնին հետքերը
կը տեսնուին Հայ ժողովրդեան սովորու-
թեան մէջ, ինչպէս կը նշմարուին մեր մա-
տենագրութեան և ուսմկագրութեան մէջ:
Նոյն հետքերէն մին կը նկատեմ Haurvatāt
և Ameretāt, կամ, ըստ մեզ, հօրտա և
մօրտախ՝ ջուրերու և բոյսերու ոգիներու
պաշտամունքը զոր պահած է Հայ ժողո-
վուրդը իր դարաւոր և խորհրդաւոր սովո-
րութեանց մէջ, ինչպէս տեսանք վերեւ.
բայց պէտք է ուշադրութեամբ դիտել՝ ե-
թէ Հայաստանի ազգակից ևս դրացի ժո-
ղովրդոց մէջ նոյն պաշտամունքը՝ ժամա-
նակի՝ ընթացքին այլանդակ փոփոխու ևս
ազնղ իմացումներու ենթարկուելով իր
սկզբնական պարզութենէն հեռացաւ՝ բայց
Հայ ժողովրդեան կենցաղին մէջ նոյն պաշ-
տամունքները մնացին իրենց պարզութեան
և գեղեցկութեան մէջ, պահելով իրենց
սկզբնական իմաստները առանց շեղումի,
հակառակ այն բարբարոսական արշաւանք-
ներուն, որով հայ աշխարհին վրայ կը խու-
ժէին անապայ ցեղեր՝ որոնք՝ եթէ Հայաս-
տանը աւերակեցին, սակայն չկրցան մեռ-
ցընել անոր հոգին:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

Զ Ա Տ Ի Կ

(Բառագեցնական)

Աստուածաշունչի հայերէն թարգմա-
նութիւնը Հրէից Պատեմ կը կոչէ՝ Տօն Զատ-
կի, մինչդեռ Հայ եկեղեցին հնուց ի վեր
այդ անունը զործածած է Թարութեան տօ-
նին համար: Զաշիկ՝ Պատեք կամ Թարու-
թեան Տօն իմաստով անծանօթ է Թոյնե-
րուն և Ասորիներուն: Անտարակոյս, հոս
ունինք հին բառ մը՝ հին աստուածութեան
մը և կամ հին տօնի մը համար: Բայց
ինչ կը նշանակէ այն: Վրացիները «Զա-
դէն» կոչուած աստուածութիւն մը ունէին,
որուն վրայ սովոր էին երդնուլ ձկնորսնե-